

Даница Стојиљковић¹Јелена Ристић²**РАЗВОЈ ЕКОЛОШКЕ СВЕСТИ У ПРОЦЕСУ УРБАНИЗАЦИЈЕ БЕОГРАДА У
ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА**

Кључне речи: Овај рад има за циљ да истражи почетке развоја еколошке свести који се појављују крајем шездесетих година XX века услед наглог процесе урбанизације Београда, али и да укаже на одређене историјске поставке у историјском развоју Београда који са становишта савремених принципа одрживости представљају позитивне примере друштвено-еколошке размене. Неконтролисана потрошња простора у постсоцијалистичком транзиционом периоду Београда отворила је различита питања историјских проблема града услед чега се данас јавља потреба за стратегијом одрживог пројектовања и планирања. Шта можемо научити из претходних искустава? Будући да се односи моћи друштвено-еколошких односа који обликују урбане средине стално мењају у погледу размере и учесника у процесу урбанизације, историјско-географски увид у те стално променљиве урбане конфигурације неопходан је ради пројектовања и разматрања будућих радикалних политичко-еколошких урбаних стратегија.

Кључне речи: урбанизација, Београд, развој еколошке свести, друштвено-еколошка размена, одрживи урбани развој

**DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL CONSCIOUSNESS IN
URBANIZATION PROCESS OF BELGRADE IN THE SECOND HALF OF THE
XX CENTURY**

Summary: The main objective of this research is to explore the beginnings of the development of environmental consciousness that emerge in late sixties of the twentieth century due to rapid urbanization processes of Belgrade, and also to draw attention to specific concepts in historical urban development of Belgrade which from the standpoint of modern principles of sustainability are positive examples of social – environmental exchanges. The uncontrolled use of space in post-socialist transition period of Belgrade has initiated various issues of urban problems as a result of which today there is a need for a strategy of sustainable design and planning. What can we learn from past experiences? Since the power relations of socio- environmental conditions that shape the urban environment are constantly changing in terms of scale and participants in the process of urbanization, historical and geographical insights into the constantly changing urban configuration is necessary for understanding and consideration of future political-ecological urban strategies.

Key words: urbanization, Belgrade, development of environmental consciousness, socio-environmental change, sustainable urban development

¹ студент 3. године докторских студија Архитектонског факултета Универзитета у Београду (звање: истраживач приправник, студент за мултидисциплинарна истраживања), Кнеза Вишеслава 1, Београд, e-mail: danicarch@yahoo.com

² студент 3. године докторских студија Архитектонског факултета Универзитета у Београду (звање: асистент, Архитектонски факултет Универзитета у Београду), Булевар краља Александра 73/II, Београд, e-mail: arch.jelena.ristic@gmail.com

4. CONCLUSION

As a result of these research it can be concluded that there is a possibility to consider different theoretic concepts and develop a sustainable landscape. This project design takes in consideration Corner's idea of bringing nature in the city and main themes of urban landscape according to him – process, surfaces, the operational method and the imaginary [8]. It recognizes landscape as a medium capable of responding to temporal change, transformation, adaptation and succession. Thereby it is important to relate to site context, which has influence on a concept that will be implemented and to what extent. The starting point is the geology, topography, the streams and the climate – major structuring elements of urban form, and the most permanent and enduring elements of cities. These elements provide basic frameworks for developing strategy for sustainable landscape design, and they are well recognized and used in this project. Ecologic cycle is also considered and the design solution allows nature slowly and gradually to take over the site. Time horizon was also recognized as important, and therefore the landscape can develop in phases. Each phase is based on the value of the site and its original use is not neglected. The key element is to recognize the importance of place and of connection to natural systems and to integrate them in the design of a sustainable landscape.

5. REFERENCES

- [1] Antrop, M.: Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia?, *Landscape and Urban Planning* 75, 2006, pp. 187–197
- [2] Chiesura, A.: The role of urban parks for the sustainable city, *Landscape and Urban Planning* 68, 2004, pp. 129–138
- [3] Cranz, G., Boland, M.: Defining the Sustainable Park: A Fifth Model for Urban Parks. *Landscape Journal* 23:2-04, 2004, pp. 102-120
- [4] Dinep, C., Schwab K.: *Sustainable Site Design: Criteria, Process, and Case Studies for Integrating Science and Reason in Landscape Design*. Hoboken, New Jersey: John Wiley and Sons, Inc., 2010.
- [5] Jim, C.Y: Green-space preservation and allocation for sustainable greening of compact cities, *Cities* 22(4), 2004, pp. 311–320
- [6] Thompson, C., W.: Urban open space in the 21st century, *Landscape and Urban Planning* 60, 2002, pp. 59–72
- [7] Viljoen, A., Bohn, K., Howe, J. *Continuous Productive Urban Landscapes: Design in Urban Agriculture for Sustainable Cities*, Elsevier, Oxford, 2005.
- [8] Waldheim, C. *The Landscape Urbanism Reader*, Princeton Architectural Press, 1st ed. New York, NY, 2006.

1. ПОВОД И АКТУЕЛНОСТ ТЕМЕ

Савремени урбани развој Београда карактеришу нејасне друштвене и културолошке карактеристике регионалног транзиционог система. Последице неконтролисане потрошње простора у периоду транзиције очигледне су како у најужем центру Београда, тако и у приградским насељима, односно на периферији. С обзиром да физички простор припада категорији ограничених и необновљивих ресурса, савремени приступи урбаног планирања намећу неопходност планског развоја и трансформације града на просторним нивоима, а који би били у складу са стратегијом одрживог развоја. Проблеми негативних еколошког наслеђа Београда нису обележје само транзиционог периода последњих двадесет година, већ због нагомиланих негативних ефеката развоја и све интензивније експлоатације земљишних ресурса у доменима привредног и друштвеног живота стварају се потребе за нужну трансформацију досадашњих неодрживих појединачних, институционалних и системских односа према животnoj средини. У раду полази од хипотезе да је за разумевање идеја које се сматрају водилима урбане одрживости, неопходно сагледати историјски развој еколошке мисли и друштвеног развоја у области урбанизма.

2. ПОЧЕТАК РАЗВОЈА ДРУШТВЕНО-ЕКОЛОШКИХ ИНИЦИЈАТИВА У УРБАНИЗАЦИЈИ БЕОГРАДА

Када је реч почецима еколошке мисли код нас Јанковић у својој књизи *Развој еколошке мисли у Србији* истиче да је наша средина веома брзо и без великих дилема прихватила и развијала управо најпрогресивније еколошке идеје најразвијенијег европског схватања. Стога он закључује да оригинални допринос наше теоретичара у развоју еколошке мисли у теорији европске Екологије није безначајан, али првенствено истинито, разумно и продубљено прихватање онога што је у савременој екологији било најбоље и најнапредније.

У периоду седамдесетих година XX века у Југославији јављају се већи проблеми заштите природе и околине пре свега као последица развоја тржишне привреде. У друштву тржишне производње, природна вредност која се може неограничено и безпоследично експлоатисати. Из тог разлога у том периоду покрећу бројне иницијативе и научни радови у циљу очувања и заштите животне средине. По евиденцији Савеза инжењера и техничара у Југославији је у периоду од 1968. до 1975. године одржано више од осамдесет значајних скупова на тему заштите и унапређења животне средине. Такође, у истом периоду, 1970. год на захтев Градског секретаријата за урбанизам и заштиту животне средине, Институт за криминолошку и социолошка истраживања урадио је студију „*Еколошка свест и самоуправно ангажовање радних људи грађана у заштити и унапређењу природне средине на територији Београда*“. [3] У студији је истакнуто да је развој еколошких иницијатива и еколошке свести друштвено значајно питање. Спроведено истраживање је показало да развој еколошке активности и свести зависи од различитих друштвених услова, али и од степена развоја личности. Неки од тих услова поспешују развој еколошких активности и свести, али и услови који успоравају еколошку активност и свест, као што су елементи стихијског развоја града, могућности самоуправног утицаја, недовољно решена супротност између директиве и иницијативе, неусклађеност формалне и неформалне структуре, недефинисаност субјекта одговорности, могућности пребацивања одговорности, традиционалистички и други облици самоуправног менталитета, недовољно еколошко образовање, итд. [3]

Како износи Марковић у својој књизи *Социјална екологија* Устав СФРЈ, усвојен 1974. године, представља први устав у свету који садржи ново индивидуално право човека на здраву животну средину.

Полазећи од суштине социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа и положаја човека у социјалистичком самоуправљању и настојећи да на националном плану афирмише начела међународних докумената, а пре свега Декларације уједињених нација о човековој средини у Југославији је установљено уставно право човека на здраву животну средину. [7]

Марковић даље наводи да се ово индивидуално право човека заснива на исказу у основним начелима Устава да социјалистичко друштво обезбеђује услове за очување и унапређивање природних и других вредности животне средине које су од интереса за здрав, сигуран и делотворан живот и рад садашњих и будућих генерација. [7] Уколико упоредимо ову дефиницију са дефиницијом одрживог развоја из *Brundtland* извешаја из 1987. по којој се одрживи развој дефинише као развој који задовољава потребе садашње генерације не угрожавајући притом будућност следећих генерација, можемо уочити прогресивност тадашњих еколошких ставова.

О комплексности еколошког проблема у том периоду говорили су бројни аутори. У том контексту Стојков сматра да животна средина представља јединствен систем највишег реда, тако да је њену заштиту немогуће остварити без јединственог плана. Проблем заштите животне средине поприма подједнако еколошку, економску и социјалну димензију. Према томе, заштита животне средине је саставни део процеса планирања и један од крајњих циљева процеса планирања уопште. [8] Тако и Стојков у часопису *Урбанизам Београд* 59-60 из 1980. године истиче:

...се сматра да питања животне средине може и треба да обрађује само специјалиста у тиму ... о томе размишљају маргинално или никако. Планирање унапређења животне средине значи ... представља синтезу низа фактора, односно брига о унапређењу квалитета животне средине треба ... обавеза свих учесника у процесу планирања. Појединачни интереси, искључиво економски или ... приступ, издвојени естетски мотиви и сл. не би смели да буду разлог умањења квалитета ... средине. А они то веома често јесу. [9]

... Урбанизам Београда 31 из 1975. године у тексту *Заштита човекове околине урбанизмом* ... наглашава разлику између урбанизма као планерске дисциплине од праксе урбанизације у односу ... природне средине. Урбанизација која се одвија као резултат сплета деловања различитих снага ... разарање или угрожавање природне средине. Насупрот томе урбанизам представља науку, изражену ... праксу и теорију, која има за циљ да усагласи односе између природе и интервенције која је ... планом. Урбанистички планови стога треба да штите природу и човека који је део те природе.

УТИЦАЈ МЕДИЈА КАО ЧИНИЛАЦ РАЗВОЈА ЕКОЛОШКЕ СВЕСТИ

... би приказали ниво развоја еколошке свести у том периоду битно је истаћи заступљеност овог ... у медијима. Анализирајући информисање као чинилац развоја еколошке свести у Београду ... истиче да штампа као средство масовних информација игра важну улогу у обавештавању ... проблемима животне средине, при чему је њен утицај нарочито снажан у формирању јавног ... еколошким проблемима. При томе дневни листови могу да одиграју веома важну улогу, имајући у ... крајем седамдесетих година XX века учесталост текстова са еколошком садржином расте. Тако су ... „Новости“ у 1978. години удвостручиле број еколошких информација у односу на 1976. годину. И ... листови („Борба“, „Политика“ и „Политика експрес“) са мањим одступањима прате ову тенденцију. ... објављених информација у односу на просторе показује да су у текстовима четири београдска ... скоро у подједнакој мери заступљене информације чија су „поља догађања“ Београд и Југославија ... (44,3%), док информације које се односе на друге земље учествују са 13,0%.

... анализа заступљености тематских садржаја указује на различите методе београдских листова у ... утицаја на развој еколошке свести. Наиме, код „Политике“ је у већој мери присутна оријентација ... еколошке свести што се манифестује већином информација које се односе на стање животне ... и процесе њене деградације (82% чланака према 18% чланака које се односе на мере заштите), док ... „Вечерње новости“ и „Политика експрес“ више развијају свој утицај претежношћу информација ... које се односе на мере заштите и унапређења животне средине.

Међутим како закључује Дамјановић сва четири листа имају неке заједничке карактеристике:

- Већина натписа односи се на стање и проблеме градског подручја Београда;
- Доминирају садржаји који се односе на еколошке квалитете места становања, комуналну хигијену, инфраструктуру и проблеме простора за одмор и рекреацију;
- Запостављеност садржаја који се односе на проблематику секундарних сировина и природних ресурса; и
- Заједничка карактеристика сва четири листа је да су најбројније информације чији се садржај односи на Акциони план мера заштите и унапређења животне средине, док су у недовољној мери присутне теме које се односе на законску регулативу – контролу и санкције. [3]

Свакако закључујемо да 70-их и 80-их година утицај медија игра веома важну улогу у развијању еколошке свести у Србији.

ПАРАМЕТРИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА У УРБАНИСТИЧКИМ ПОСТАВКАМА БЕОГРАДА СА АСПЕКТА ДРУШТВЕНО-ЕКОЛОШКЕ РАЗМЕНЕ

Услед све интензивнијег глобалног процеса урбанизације и индустријализације, седамдесетих година XX века, постаје актуелан концепт одрживог развоја. Корени ове идеје могу се препознати и раније, у концептима који су јој предходили: концепт “зелене филозофије”, “еко филозофије”, органског урбанизма осталим концептима заснованим на еколошком приступу пројектовању и планирању. У области архитектуре и урбанизма развијен је велики број приступа и идеја, али се може приметити да се веома често говорници урбане одрживости надовезују на рад предходних визионара планирања као што су: Патрик Гедес (Patrick Geddes), Ебанизер Хауард (Ebenezer Howard), Луис Мамфорд (Lewis Mumford) и Џејн Џекобс (Jane Jacobs). [11] Тако и у процесу урбанизације Београда можемо препознати реферирање на одређене урбанистичке моделе ових претходника урбане одрживости. Кроз ове примере можемо сагледати позитивне и негативне аспекте у урбанистичком развоју Београда са становишта друштвено-еколошке размене.

Свакако да се међу пројектима 20. века које се могу повезати са концептом одрживости налазе идеје

Ле Корбизјеа који је покушао да направи одрживи спој између природе унутар које се налази град и околине града. Окосницу Корбизјеовог концепта функционалног града представљају високи слободни објекти, који омогућавају огромне густине насељености, при том окружени парковима и огромним површинама. Одбацујући концепт класичне улице, Корбизје истиче како зграде ни у ком случају не би се да се ређају дуж саобраћајница које генеришу буку, праšину и штетне гасове. [10] Нови Београд рађен по принципима Атинске повеље и модерног урбанизма. Све до периода транзиције Нови Београд био искључиво монофункционалан простор намењен за социјално становање. Мачу Пичу повеља из 1965. године критикује Корбизјеове принципе из Атинске повеље, који су инсистирали на "методама планирања који су били усмерени у правцу поделе града на његове функционалне делове..." [12] и истиче да "успостављања интеграције тих делова" [12], што значи да "развој градова не треба подстицати у правцу поделе града на функционалне секторе, већ напротив треба имати у виду вишефункционалну интеграцију" [12]. Леон Криер, такође критикује модернистички урбанизам, тврдећи да је монофункционално зонарање „анти-еколошко“, јер води непотребној потрошњи времена, енергије и земљишта. Ову сепарацију Криер супротавља „добром граду“ (по својој природи еколошком) у којем је „тоталитет урбаних функција омогућен, компатибилним и за шетњу пријатним дистанцама“. [4] Такође, у критичком тексту из 1965. године „Град са којим се не слажем“, загребачки архитекта Андрија Мутњакковић, истиче се да стандардни урбанизам у облику „великог растера“ унутар којих се смештају издвојено стамбене или јавне функције излази из дискурса савременог урбанизма. У оквиру пројекта „Биоград за Београд“, урађеног у оквиру југословенског конкурса за урбанистичко решење стамбеног комплекса за 30 000 становника на обали Саве у Новом Београду (данас, блокови 44, 45 и 70), из 1965. године, Мутњакковић кроз теорију биоурбанизма како је сам назива, износи критику функционалног града. [6] Како објашњава Љиљана Благојевић у оквиру пројекта су идеје природности, отвореног и спонтаног раста, као и покушаја превладавања алијенирања савременом урбаном простору.

Параметри одрживог развоја у урбанистичким поставкама Београда јављају се и раније, пре него што је термин одрживог развоја дефинисан. Међу првим урбанистичким идејама реализованим као одговор на еколошке проблеме развоја Београда свакако препознајемо пример стамбеног насеља Професорска колонија из 1926. године конципираног по моделу вртног града Ебенизера Хауарда. [2] Модел вртног града Ебенизера Хауарда у себи носи савремене идеје одрживости, јер полазећи од еколошке основе, он уједно представља покушај решавања друштвених, политичких и економских питања. Вртни град предвиђа успостављање еколошког баланса природним наслањањем града на „зелени бред“ природног окружења. Урбанистички услови подразумевају насеље индивидуалних стамбених објеката, смештених на граници централног дела града, али саобраћајно добро повезаних са центром и опремљених свим комуналним инсталацијама. Довољно зелених површина и добром осунчаности. У урбанистичкој структури Колоније издваја се довољно зелених површина (приватних вртова и других зелених простора, полујавних скверова) које су имале за циљ да регулишу и смање бројне негативне утицаје спољашње средине, између осталог, загађеност ваздуха и угроженост буком. Према овим параметрима концепт Професорске колоније у себи је носио прогресивне еколошке принципе одрживости у урбанистичком планирању.

5. ДРУШТВЕНО - ЕКОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ УРБАНОГ РАЗВОЈА БЕОГРАДА У ПЕРИОДУ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Као главни проблем урбаног развоја Београда од почетка деведесетих година XX века идентификован неконтролисана и бесправна градња, која је за последицу имала злоупотребу јавних простора, угрожавање урбаности централних градских подручја, минималне стандарде градње и непоштовање било којих планерских принципа. Како се наводи у зборнику радова "Становање ка III миленијуму", у контексту истраживања компактног града и одрживог становања у центру, предност Београда над градовима развоја на запада огледа се у чињеници да је становање у центру још увек привилегија и питање социјалног правде. Разлози оваквог тренда су првенствено економске природе, јер се услед ниског стандарда није у одговарајућој мери развила мрежа градског транспорта која би подржала живот и у периферним деловима. Према различитим анализама економских, еколошких и социјалних аспеката главни циљеви концепта одрживог урбаног развоја су урбане форме које смањују потрошњу енергије и емисију загађивача, развој јавног градског саобраћаја и смањивање коришћења аутомобила (посебно подстицање пешачења и коришћења бицикала). Централна градска зона Београда у процесу транзиције далеко се удаљила од ових параметара али и даље остаје простор највеће концентрације становника и изграђених објеката са све више нагомиланих друштвено-еколошких проблема. Овакав динамичан урбани развој центра Београда превазилази просторне и одрживе еколошке услове животне средине у целини.

Почетком двадесет и првог века транзицију Београда карактерише продор приватних инвестиција, настанак нелибералног тржишта и формирања нових центара на периферијама града. Како запажа Љиљана Благојевић Нови Београд у условима постсоцијалистичке транзиције пролази кроз процес савремене ре-урбанизације.

...производnje prostora globalnog urbanog društva. [1] С обзиром на добру комуналну инфраструктуру и локацију у односу на центар града, Нови Београд постаје изузетно погодан за *green field* приватног сектора што је у периоду транзиције омогућило да се дотадашња урбана структура развија у правцу главног комерцијалног центра. Нажалост, изражени привредни застој, недостатак инвестиције, технолошка заосталост, висока незапосленост, чине више него плодно тле за вајачег модела удруживања инвеститора – транснационалних корпорација, чија се политика своди искључиво на улагања у комерцијалне и пословне садржаје великих размера као што су *shopping* центари. Овакав развој за последицу има хомогенизацију и синхронизацију, којом се ствара стереотипна слика неолибералног урбанизма, као и неравномерног развоја града као целине. У контексту трансформације и условима транзиције насталих последњих двадесет година, савремени концепти развоја Београда требало би да буду преусмерени пре свега на регенерацију урбане средине и концепата одрживог развоја са аспекта друштвено-еколошке размене.

ЗАКЉУЧАК

...заштиту и унапређење човекове животне средине поред доношења и примене правних прописа, ... је релативно развијена еколошка свест која се заснива на сазнању о узроцима и појавним облицима кризе и моралним начелима као основном за развијање одговорности и поштовање „еколошких принципа“. Кроз истраживање развоја еколошке свести у процесу урбанизације Београда у другој половини ... можемо закључити да је еколошка свест у том периоду била прогресивна и да је пратила европске тенденције. Такође, посредством медија се у том периоду развијала еколошка свест не само стручњака, већ и јавности.

...одређене урбанистичке поставке Београда можемо закључити да су, све до деведесетих година XX века, у реализованим урбанистичким целинама Београда у већој или мањој мери примењивани ... принципи заштите и очувања животне средине, који се данас убрајају у принципе одрживог развоја. ... неспровођење законске регулативе, ратови и општа друштвена криза деведесетих година XX ... имају су за последицу промену система вредности која се првенствено негативно манифестовала у ... структури Београда. На почетку XXI века, неопходно је преиспитати негативне последице изградње ... друштво, економију и животну средину. За решавање негативних последица урбанизације и планирање ... политичко-еколошких урбаних стратегија неопходно је сагледати историјски развој еколошке мисли ... савремене еколошке стратегије и размишљања о природи и граду.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад је резултат истраживања на пројектима ОИ 179048 и ТР 36034 који су финансирани од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Blagojević LJ.: *Pejzaž slobodnog tržišta*, Forum, br.53, 2008, str.58-59.
- [2] Ćorović D.: *Vrtni gradovi u Beogradu*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2009.
- [3] Đurović Đ.: *Ekološka svest i samoupravno angažovanje radnih ljudi i građana u zaštiti i unapređenju prirodne sredine na teritoriji Beograda*, Urbanizam Beograda br. 59, 60, 1980, Beograd, str. 17.
- [4] Harvey D.: *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Oxford, 1990, p.67.
- [5] Janković M.: *Razvoj ekološke misli*, EKO Centar, Beograd, 1995, str. 8.
- [6] Mutnjaković A.: *Biourbanizam*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1982, str.140.
- [7] Marković D.: *Socijalna ekologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1986, str. 133, str. 133.
- [8] Simić LJ.: *Problem zaštite i životne sredine u okviru programa privredne stabilizacije*, Urbanizam Beograda, br. 63-65, 1981.
- [9] Stojkov B.: *Faktori životne sredine kao kriterijumi za izbor lokacija za stanovanje*, Urbanizam Beograda br. 59, 60, 1980.

- [10] Šoe F.: *Urbanizam, utopija stvarnost*, Građevinska knjiga, Beograd, 1978.
- [11] Viler S.: *Planiranje održivih prikladnih gradova*, u Vujović P.: *Urbana sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 295.
- [12] Grupa autora: *Povelja "Maču Piču"*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 1979, str. 15, str. 15, str. 9.